

רצון חופשי

השאלה עתיקה. אם ה' הקשה את לב פרעה, כי אז ה' הוא שגרם לכך שפרעה יסרב לשלח את עם ישראל, לא פרעה עצמו. ואם כן, איפה הצדק? איך אפשר להעניש את פרעה ואת עמו על סדרת החלטות שהם לא קיבלו באופן חופשי? תנאי לענישה הוא אשמה. תנאי לאשמה הוא אחריות. תנאי לאחריות הוא חופש. איננו מאשימים אבנים בכך שהן נופלות, ולא את השמש על שהיא זורחת. כוחות הטבע אינם בחירות הנעשות מתוך בחינת חלופות. רק האדם חופשי. טלו ממנו חופש זה, ונטלתם את אנושיותו. איך אפשר אם כן לומר, כאמור שוב ושוב בפרשתנו, שה' הקשה, חיזק והכביד את לב פרעה?

כל המפרשים הוטרדו משאלה זו. גישה אחת היא זו של הרמב"ם ואחרים, המצביעים על מאפיין מפליא של הסיפור. בחמש המכות הראשונות מסופר שפרעה עצמו הקשה את לבו. רק אחר כך, בחמש המכות האחרונות, מסופר שה' עשה זאת. הם מסיקים מכך שחמש המכות האחרונות היו עונש על חמשת הסירובים הראשונים שפרעה נקט מרצונו החופשי.¹

גישה שנייה, הפוכה תכלית היפוך, אומרת שבחמש המכות האחרונות ה' התערב לא בהקשיית לב פרעה אלא בחיזוק לב

פרעה. הוא פעל כדי להבטיח שפרעה ישמור על החופש שלו ולא יאבד את נחישותו. המכות היו כה חזקות, שבמהלך נורמלי של מאורעות לא הייתה למלך בשר ודם הסופג אותן ברירה אלא להיכנע לכוח העליון. כדברי עבדי פרעה אליו לפני המכה השמינית, שהפצירו בו לשלח את בני ישראל: "הַטָּרֵם תִּדְרַע כִּי אֶבְדָּה מִצְרַיִם?" (שמות י, ז). כניעה של פרעה בשלב זה הייתה פעולה תחת לחץ, ולא שינוי-לב אמתי. זו גישתם של רבי יוסף אלבו ושל רבי עובדיה ספורנו.²

גישה שלישית תוהה על עצם משמעותו של הביטוי "ה' הקשה את לב פרעה" לצורותיו. בעומק המציאות, ה', יוצרה של ההיסטוריה, עומד מאחורי כל מאורע, כל פעולה, כל אוושת עלים ברוח, כל טיפת גשם שיורדת. ובכל זאת בדרך כלל איננו מייחסים לו את מעשיהם של בני אדם. אנחנו מה שהננו מפני שבחרנו להיות כאלה, אפילו אם הדבר נכתב מראש בתסריט האלוהי של קורות האנושות. מה אנחנו כן רואים כמעשה אלוהים? את מה שאינו רגיל, שמתרחק כל כך מנורמות ההתנהגות האנושיות עד שקשה לנו להסבירו בלי לומר "זה בטח חלק מאיזו תוכנית".

ה' עצמו אומר כי עיקשותו של פרעה מאפשרת לו, לה', לספר את שמו בכל הארץ: להראות לכול שאפילו האימפריה החזקה בעולם חסרת אונים אל מול עוצם ידו (שמות ז, ה; יד, יח). פרעה פעל בחופשיות, אך סירוביו האחרונים היו כה תמוהים שברור היה לכול כי ה' ציפה לכך. זה היה חזון, חלק מן התסריט. ה' גילה זאת לאברהם מאות שנים קודם לכן, כשסיפר לו בחזון בלהות כי זרעו יהיה גר בארץ לא להם (בראשית טו, יג-יד).

כל אלה הסברים מעניינים ואפשריים. אולם נראה לי שהתורה מספרת לנו כאן סיפור עמוק יותר, סיפור שלעולם אינו מאבד את הרלבנטיות שלו. פילוסופים ומדענים נוטים לחשוב בהפשטות ובהכללות. חלקם הגיעו למסקנה שיש לנו רצון חופשי, אחרים הגיעו למסקנה שלא. בין שתי העמדות הללו לא נותר מרווח מושגי.

אלא שבחיים, החופש בכלל אינו פועל כך. חשבו על התמכרויות. בפעמים הראשונות שאדם מהמר, שותה אלכוהול או צורך סמים, הוא אולי עושה זאת מרצונו החופשי; הוא מכיר את הסיכונים, אך מתעלם מהם. הוא ממשיך, התלות שלו גוברת, עד שההשתוקקות כה חזקה שהוא כמעט חסר אונים למולה. בשלב מסוים, אם רצונו לצאת מן ההתמכרות, עליו ללכת לטיפול גמילה. לו עצמו כבר אין יכולת להפסיק. כדברי חז"ל, "אין חבוש מתיר עצמו מבית האסורים".³

התמכרות היא תופעה גופנית. אבל יש לה מקבילות מוסריות. נניח למשל ששיקרתם בעניין חשוב. אנשים מאמינים עכשיו לדבריכם על אודותיכם שאיננו אמת. כשהם שואלים אתכם על כך, או כשזה עולה בשיחה, אתם נאלצים להוסיף ולספר כזבים כדי לקיים את השקר הראשון. "מִשְׁרָאוֹן שֶׁקָּרִינוּ קָם – אָרִיג פְּזָבִים סְבוּךְ נֶרְקָם", כתב המשורר ולטר סקוט.

כל זאת אצל יחידים. כשמדובר בארגונים הסכנה גדולה אף יותר. נניח שחבר הנהלה בכיר עשה טעות רבת, שאם התגלה תעמיד בסימן שאלה את עתיד החברה כולה. הוא ינסה לכסות על הטעות. לשם כך יצטרך לגייס את עמיתיו, שיהיו מעתה שותפי־לקשר. כשמעגל המרמה מתרחב, הרמייה נעשית חלק

מהתרבות התאגידית, והדבר מקשה עוד ועוד על אנשים ישרים בארגון להתנגד או למחות. בשלב זה נדרש אומץ יקר־מציאות, האומץ של חופשי שחיתויות המגלים לרשויות או לעיתונות את אשר נעשה, מביאים להפסקתו ומסתכנים באובדן פרנסתם. סיפורים רבים מסוג זה אירעו בשנים האחרונות.⁴

וכשמדובר במדינות, בייחוד מדינות לא דמוקרטיות, המצב מחמיר עוד. בעולם העסקים, הפסדים ניתנים לכימות. היכנשהו יש משהו שיועד כמה ירד לטמיון, כמה חובות אבדו ואיפה. ואילו במדינות אין אמת מידה אובייקטיבית כגון זו. קל לטעון שמדיניות מסוימת פועלת כמתוכנן ולדחות בקש סימנים הפוכים. נוצר נרטיב מתרץ ההופך לחכמה המקובלת. אגרת בגדי המלך החדשים של אנדרסן הוא המשל הקלאסי לתופעה הזאת. ילד רואה את האמת ואומר אותה לתומו, וכך מבתק את קשר השתיקה של יועצי המלך.

אובדן החופש שלנו מתרחש בהדרגה, ולפעמים איננו מבחינים בו כלל. התורה מדברת על כך עוד מבראשית. ההצהרה הקלאסית על הרצון החופשי מופיעה בסיפור קין והבל. בראות אלוהים שקין כועס על דחיית מנחתו, הוא אומר לו "הֲלֹא אִם תֵּיטִיב – שָׂאתָ. וְאִם לֹא תֵיטִיב – לִפְתָּח חַטָּאת רִבִּי; וְאֵלֶיךָ תִּשְׁקָתוּ, וְאַתָּה תִּמְשָׁל בּוֹ" (בראשית ד, ז). בלשון פשוטה: אם תעשה את הטוב, מנחתך תירצה. ואם לא, החטא יארוך לך וישתוקק להכשילך, ועליך להתאמץ למשול בו. כדי לשמור על הרצון החופשי, בייחוד בעת הצפה רגשית כגון בזמן כעס, נדרש כוח רצון. כפי שהזכרנו בסדרה זו במאמרנו לפרשת נוח, במקרים כאלה עלול להתחולל מה שהפסיכולוג דניאל גולמן מכנה "מחטף האמיגדלה", שבו התגובה היצרית באה במקום החלטה מושכלת, ואנו עושים דברים שמזיקים לנו וגם לאחרים.⁵ זהו האיום הרגשי על החופש.

וישנו גם איום חברתי. אחרי השואה נעשו כמה ניסויים פורצי דרך שביקשו לבחון את כוחם של הקונפורמיזם ושל הציות לסמכות. בסדרת ניסויים של סולומון אש הוכנסו בכל פעם שמונה אנשים לחדר אחד, ונתבקשו לומר איזה מבין שלושה קווים שווה באורכו לקו רביעי. רק אחד מהשמונה היה משתתף תמים; היתר היו עוזריו של הנסיין ומילאו את הוראותיו. לעיתים נתנו שבעת העוזרים תשובה שגויה בעליל, והצביעו על קו שברור שאורכו שונה בבירור מאורך הקו הרביעי; ב-75 אחוזים מן המקרים הללו המשתתף השמיני הסכים איתם, מתוך קונפורמיות קבוצתית, אף שחושיו אמרו לו שהם טועים.

הפסיכולוג סטנלי מילגרם מאוניברסיטת ייל הראה כי אנשים רגילים מוכנים לתת מכות חשמל מכאיבות להחריד (לא אמיתיות, אך הם חשבו שכך) לאדם המצוי בחדר סמוך כאשר דמות סמכותית, הנסיין, אומר להם לעשות זאת.⁶ "ניסוי הכלא של סטנפורד", כניניו של ניסוי שערך פיליפ זימברדו, היה משחק תפקידים שבו חולקו המשתתפים ל"אסירים" ול"סוהרים". בתוך ימים ספורים ה"סוהרים" החלו לנהוג ב"אסירים" באכזריות ואף באלימות. זימברדו נאלץ לקטוע בתום שישה ימים את הניסוי, שתוכנן להמשך שבועיים.⁷

אכן, כוחו של הקונפורמיזם עצום. נראה לי שזו הסיבה לכך שאברהם נצטוו לעזוב את ארצו, את מולדתו ואת בית אביו. הארץ, המולדת ובית האב, כלומר התרבות, הקהילה ושנות החיים הראשונות, הם שלושת הגורמים התוחמים את החופש שלנו. היהודים לאורך הדורות נמצאו בחברה אך לא היו כפופים לה. להיות יהודי משמעו לשמור מרחק מכויל מהזמן ומאליליו. בשביל חופש דרושים זמן לחשיבה מדודה ומרחק של ערנות ביקורתית.

האיום המוסרי הוא הטרגי מכולם. לפעמים אנחנו שוכחים, או אפילו לא יודעים, שכמו בני ישראל גם המצרים עצמם חוו לאורך דורות רבים עבדות במצרים. הפירמידה הגדולה בגיזה, שנבנתה יותר מאלף שנה לפני יציאת מצרים, מאות שנים לפני הולדתו של אברהם אבינו, הפכה חלק גדול ממצרים למושבת עבדים למשך עשרים שנה.⁸ כשהחיים נעשים זולים ובני אדם נתפסים כאמצעי במקום כמטרה, כשתועבות מתורצות בשם המסורת ושליטים נהנים מכוח מוחלט, המצפון נשחק והחופש אובר כי התרבות יצרה מרחב מבודד שצעת הנדכאים אינה נשמעת בו.

לכך מתכוונת התורה באומרה שה' הקשה את לב פרעה. השליט ששעבד אחרים השתעבד בעצמו. הוא נעשה שבוי בידי הערכים שטיפח. החופש במובנו העמוק, החופש לעשות את הטוב והישר, אינו ניתן מעצמו. אנחנו רוכשים אותו, או מאבדים אותו, בהדרגה. בסופו של דבר, רודנים מביאים על עצמם את חורבנם, ואילו בעלי כוח הרצון, האומץ והנכונות ללכת נגד הזרם זוכים בחופש מזהיר. זו היא היהדות: הזמנה לחופש, שהדרך אליו עוברת בהתנגדות לאילילים בני הזמן.

שאלות לשולחן שבת

- האם אתם מרגישים לפעמים את כוחה של הקונפורמיות (הלחץ החברתי)? הדגימו.
- איך משפיע הדבר על הרצון החופשי שלכם?
- איך אתם מבינים את האמירה "היהדות היא הזמנה לחופש, שהדרך אליו עוברת בהתנגדות לאילילים בני הזמן"? מהם אלילי זמננו ואיך מנחה אותנו התורה להתנגד להם?

- 1 משנה תורה, הלכות תשובה ו, ג.
- 2 רבי יוסף אלבו, **ספר העיקרים**, ד, כה; פירוש ספורנו לתורה, שמות ז, ג.
- 3 ברכות ה ע"ב.
- 4 על מקרה בולט במיוחד, פרשת אנרון, ראו Bethany McLean and Peter Elkind, *The Smartest Guys in the Room: The Amazing Rise and Scandalous Fall of Enron*, New York: Portfolio, 2003.
- 5 דניאל גולמן, **אינטליגנציה רגשית**, מאנגלית: עמוס כרמל, תל-אביב: מטר, 1997.
- 6 Stanley Milgram, *Obedience to Authority: An Experimental View*, New York: Harper & Row, 1974.
- 7 Philip G. Zimbardo, *The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil*, New York: Random House, 2007.
- 8 בחישוב שנעשה על בסיס יום עבודה בן עשר שעות, ובהינתן כמות האבנים בפירמידה, נמצא שמדי שתי דקות, בכל יום עבודה, במשך עשרים שנה, הובאה והוצבה במקומה אבן שמשקלה יותר מטון.